

է թէ ինչպէս երկեակներ, որոնք խաղերի տարրական ձևն են, զարգանալով դառնում են համեմատաբար աւելի մեծ խաղեր, եռեակներ և քառեակներ: Յաճախ ի հարկէ դժուար է որոշել թէ արդեօք որն է հիմնական երկեակը, և թէ արդեօք հիմնական երկեակից է եռեակ ու քառեակ զարգացած, թէ ընդհակառակն: Բայց այս դժուար է միայն նիւթի պակասութեան պատճառով: Եթէ կարեւոր նիւթը ձեռքի տակ ունենայ մարդ և համբերութիւն ունենայ մանր մանր աշխատանք անելու, կարելի է է ասել թէ միշտ կ'որոշուին խաղերի հիմնական ձևերն իրենց զարգացումներից:

Խնդիրն այստեղ ի հարկէ այն չէր, որ մենք որոշէինք այս կամ այն խաղի հիմնական ձևն իւր զարգացումից, այլ ցոյց տալ թէ ինչպէս պարզ խաղերից կազմում են բարդ խաղեր: Եւ եթէ մենք մի փոքր աւելի օրինակներ բերինք, այդ միայն նրա համար, որ մեր ընթերցողներին մի մասի ծանօթութիւնը մեր ժողովրդական խաղերին՝ շատ աւելի չէ քան «Մուրճ» ամսագրի գաւառագիտուն մատենախօսին, որ՝ եթէ որ և է խաղի այս կամ այն ձևը իրեն յայտնի չէ, համարում է «սարքովի», «թխովի», «չինծու», «աղճատուած», կամ «ոչ ժողովրդական» և այլն: Այդպիսիներին կարճ խօսքով բան հասկացնելը դժուար է:

Բայց մենք դառնանք մեր երգերի զարգացմանը:

(Կը շարունակուի)

Մ. Ս. Երեկան.

ՇԻՐԱԿԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՅ

Վահրամ իշխանի վրայ մի կարմիր, սիրուն քար է ձգած և վրան գրուած է.— Առաւ ամփոփին նշխարք Վահրամայ իշխանաց իշխանի Հայոց մեծաց, ի ցեղէ Պահլավունի, որ նահատա-

կեցաւ և թուրքաց պատերազմի և Մարմաշինի հայոց թիւ հզ. Դ. Գարի հիւսիսային կողմը դրած է։— Ի տապան նորոգեցաք, խն վրան նկարած է մի խաչ։

Վահրամի մահուան մասին ժամանակագիրը Արիստ. Լաստիվերացին այսպէս է պատմում.

«Յոյներն Անին առնելով, տիրեցին Հայաստանին. այնուհետև սկսեցին հարկերը ծանրացնել, Հայոց մեծամեծ իշխաններին իրանց տեղերից հալածել և իրանց բարեկամ կաթողիկոսին էլ տեղիցը աքսորել. դրանով էլ չբաւականացած՝ ուղեցին Դուլին քաղաքն էլ տիրել. բայց հահաւակը դուրս եկաւ. որովհետև Դուլինի պատերազմի մէջ յաղթուեցին։ Դուլինի Ապուսլար ամիրան քրիստոնեաների վրայ զայրացած՝ յոյներն փոխանակ, հայերին սկսեց հալածել. և ստիպեց քրիստոնէական հաւատն ուրանալ. սակայն Վահրամ Պահլաւունին չհնազանդուեց ամիրային և որպէս եկեղեցու և հայրենիքի պաշտպան՝ Ապուսլարի գէմ պատերազմի դուրս եկաւ. Չնայելով որ Վահրամն յաղթեց. բայց ինքն էլ ընկաւ պատերազմի մէջ (1087 թ.)։ Վահրամի մարմինը Մարմաշէնում թաղելու մասին, եկեղեցու հիւսիսային պատի արձանագիրը պատմելով Ղարիբ Մագիստրոսի մահը՝ ասում է. — Չմարմին նորա (Սարիփի) ընբեալ թաղեցաք առ դրան սրբոյ կաթողիկէիս, մերձ առ նշխարս յանուն մերոյ Վահրամայ իշխանի»։

Եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային պատերի վրայ եղած մեծ անաղարդ արձանագիրն այստեղ կրկնելն աւելորդ եմ համարում, որովհետև դրանց ըովանդակութիւնը ծանօթ է ընթերցողներին Արէլ եպիսկոպոսի, և Սելշանի և վերջերս հրատարակուած Մելքիսեդէի քահանայի աշխատութիւններից։ Այդ արձանագրութիւնները վերաբերում են եկեղեցու շինութեան կամ վերանորոգութեւր հանգամանքներին, որոնց մէջ պատմում է, թէ ինչպէս Պահլաւունի հիմնադիրները կամ նորոգողները ոչինչ ջանք և աշխատանք չեն խնայել իրանց ձեռակերտը զարգարելու և նրան շէնացնելու համար նուիրել են գիւղեր, խանութներ, ջրաղացներ, այգիներ և հողեր։

Այդպիսի մեծաքանակ նուէրները տուել են պահլաւունիները ապահովելու «բաղմագումար քահանայից» տպրուսաք, որոնք պէտք է պատարագ մատուցանէին նուիրողների մերձաւորների յիշատակին։ Մարմաշէնում առաջնորդներ են եղել Երեմիա և Սոսթենէսը։ Հաւանական է, որ Մարմաշէնի առաջնորդութիւնը շատ չէ տեւել. նա էլ Հայաստանի միւս վանքերի հետ ենթարկուել է մոնղոլների աւարառութիւններին և հե-

տրդհեաէ քայքայուել, ամայացել է:

Սրգէն յիշեցինք, որ եկեղեցու երկու կողմում կան ուրիշ փոքր եկեղեցիներ. նրանցից հիւսիսայինը մէկ սափէն միայն հետու է, իսկ հարաւայինը մօտ Ս-ը սափէն: Սրանց ձեւը նման է մեծին. հիւսիսայինը կիսաեղրձան է և ոչ մի արձանազօրութիւն չունի. իսկ հարաւայինը բաւական նոր է, դրսի երեսի քարերը վերեւից սափէնաշաւիթափուած: Այս եկեղեցու անունը կոչուած է ս. Պետրոս: Այդ անունը իմանում ենք մեծ եկեղեցու հարաւային պատի վրայ եղած Մարիամ Թադուհու արձանադրութեան մէջ:

Ս. Պետրոս եկեղեցու երկարութիւնը՝ սեղանի սուղից մինչև դուռը 7 արշին է, իսկ լայնութիւնը՝ 8 արշին. սեղանի աջ և ձախ կողմերում կան քառակուսի խորաններ երկու արշին լայնութեամբ. նոյնպիսի խորաններ կան արևմտեան դռան մօտ. այս եկեղեցին ունի խաչկալ և ուրիշ պպաններ, կարմիր շալէ կտորից մի լու վարագոյր, նուերուած 1885 թ. մարտի 2-ին, — յիշատակ Սալումէ Յակովբեան Զեթողեանի:

6.

Կարնից դադիթած Ժամանակ, Պողոս վարդապետ Զանլաթեանը Հասան—Ղալայից իւր հետ բերեց «Նօթն-վիրաց» ս. Առաքելաձայնի պատկերը և Ժամանակաւորապէս դրեց Մարմարշէնի վանքում: Պատկերին ամեն կողմից ուխտաւորներ էին գալիս և բաւական արդիւնք թողնում: Սրանով օգտուած վարդապետը ոկսեց վանքի քանդուածները նորոգել: Բայց Կարեցի Յովհաննէս կաթողիկոսը նրան ս. Պատկերի հետ տեղափոխեց Հառիճ: Այդ օրից սկսած Հառիճը կենդանացաւ: 1850 թուին Ալէքսանդրապօլի մի քանի բարեպաշտ անձինք ծայրադոյն Հոգևոր Իշխանութեան հաւանութեամբ մի հոգաբարձութիւն կազմեցին, որին մշտապէս նախագահ և ղեկավար եղաւ Տէր Յովսէփ աւագ քահանայ Կոստանեանց: Հոգաբարձութիւնը նախ և առաջ նորոգեց ս. տաճարների քայքայեալ մասերը, ապա մաքրել տուեց փլատակները և ի վերջոյ 1856 թուին շինեց մի քանի ռէնեսանսներ, որոնց մէջ բացեց ուսումնարան գիւղացի մանուկների ուսման համար:

Այդ բարի օրինակին հետեւեցին մի քանի ուրիշ Ալէքսանդրապօլցիներ և 1859 թուին խնդրամատոյց եղան Մատթէոս կաթողիկոսին, որ հոգաբարձութիւն հաստատէ Ղանլիճու վանքերի վրայ, նախագահ նշանակելով Մովսէս քահանայ երե-

մեանցին: Քոստան հողի էին այս նոր ընկերութեան անդամները, որոնք ամսական պարտաւորւում էին մի-մի բուբլի վճարել 30-գում գործի: Բացի անդամավճարներից, հոգաբարձութիւնը պէտք է ստանար մեծ վանքի մէջ եղած «Կարմիր Աւետարանի» արդիւնքի կէսը, որը տալիս էր մօտաւորապէս 40—50 բուբլի: Ընկերութիւնն իւր գոյութեան ընթացքում ու Պետրոսի եկեղեցին իւր ձեռքն առաւ, թեթեւ կարկատաններ արեց, խաչկաշինեւ տուեց, եկեղեցական անօթեղէններ ձեռք բերեց, շինեւ տուեց մի փոքրիկ ուսումնարան երկու սենեակից և մէկ բակից բաղկացած: Ուսումնարանի շինութեան վրայ հոգաբարձութիւնը ծախսեց մօտաւորապէս 150—200 բուբլի:

Սակայն այս ընկերութիւնը երկար ժամանակ չկարողարաւ գոյութիւնը պահպանել. նախ որ իրանք անդամները չքաւոր մարդիկ էին, որոնց համար ամսավճարը ծանր էր և երկրորդ՝ որ ընկերութիւնը քաղաքի մէջ երկրորդը չինելով, որ իրան էր քաշում ուխտաւորների մի մասը, այնպէս որ Հառիճու արդիւնքները զգալի կերպով պիտի պակասէին, ուստի խրախոյս չգտաւ տեղի հոգեւոր իշխանութիւնից և երկրորդ՝ ինքը՝ հայր նախագահը ձեռնհաս մօրդ չէր: Հինգ տարի միայն դպրոցում դասերը շարունակուեցին: Այդ ժամանակ դպրոցում սովորում էին 25—30 աշակերտ: Զկարողանալով կանոնաւոր ուսուցիչ վարձել, բաւականանում էին խալֆաներով, որոնց վճարում էին տարեկան 120 բուբլի: Ընկերութիւնը կազմի կազ առաջ գնալով, հետզհետէ լուծուեց: 1879 թուին այս ընկերութիւնը կրկին նորոգուեց. նորերին միացան հեռացածներէից մի քանիսը: Նորոգուած ընկերութիւնը առ ժամանակ շարունակեց հնի գործունէութիւնը, մինչև վրահասաւ 1884 թուի դպրոցների փակումը, որոնց հետ փակուեց նաև Ղանիճու դպրոցը: Այնուհետև ընկերութիւնն էլ քայքայուեց, վերստին չնորոգուելու պայմանով:

Ընկերութեան վերջնականապէս լուծուելով՝ չվերջացաւ նախագահի պաշտօնը: Հայր նախագահը իւրացրեց ու Պետրոս եկեղեցու վանահօր պաշտօնը, որ տևեց մինչև 1900 թիւը: Ամեն կիւրակի տէր վանահայրը, բանալին գրպանում, ստիպուած էր ձիով գիւղ գնալ, ուխտաւորներին այցելութեան: Նա սիրով երբեմն էլ հայրաբար բարկանալով ուխտաւորներին վրայ, բաց էր անում եկեղեցու դուռը, «Տէր Ահալի աւետարանն» էր կարդում նրանց վրայ և հաւաքելով նրանց արդիւնքները, դառնում էր տուն: Յիշեալ թուին Հոգ. Կառավարութիւնը վերջնականապէս առաւ տէր հօր ձեռքից եկեղեցու բանալին,

միևնույն ժամանակ պահանջելով նրանից 1000 բուբլու քաջ մ'նացած հաշիւը: Իսկ դպրոցական շէնքը քայքայման գորութեան հառած, մ'նում է ամայի: Ոչ ոք չի մտածում նորոգելու և յարմարացնելու քաղաքից գնացող բազմաթիւ ուխտաւորներին համար:

Այժմ «Կարմիր Աւետարանի» ամբողջ արդիւնքը մ'նում է գիւղի եկեղեցուն: Եւ հետաքրքրուելի իմանալու թէ ո՞րքան արդիւնք է ստացւում Աւետարանից: Ինձ հաւատացրին, թէ հազիւ 50 բուբլի կը լինի: Սրա հակառակ գործին տեղեակ անձինք պնդում են, որ Աւետարանի արդիւնքը 400 բուբլու չափ կը լինի, չհաշուելով շուշպաները, փթերով խունկն ու մոմը: Գիւղացիք Աւետարանի արդիւնքները ապօրինի կերպով գործ են դնում հասարակական ծախսերի վրայ:—Նրանցով ամարանոցի հող են վերցնում, նախընտն վարձ տալիս ևլն: Արդիւնքից աւելի օգտուում են հաշուետեսներն ու երեցփոխը, նրանք փողի կարիք ունենալիս, վերցնում են իբր փոխառութիւն: Այստեսակ փոխառութիւններ արել էին գիւղացիք, միայն անցեալ տարի քաղաքագլուխ պ. Գեղամ Տէր Պետրոսեանի օժանդակութեամբ և գիւղացիներին պարտքերը ժողովելով՝ եկեղեցու վրայ ծախսեցին մօտաւորապէս 400 բուբլի:

Ձ ե ո ա գ ր ե ր ր .

Եկեղեցում կան հետևեալ ձեռագիր աւետարանները.—

1) Թղթեայ, Երկէջեան, ընդորագիր մեծագիր աւետարան: Սա գրուած է ՌՃԲ (1623՝ թ.) կարմիր կաշեկազմ ունենալու համար կոչւում է «Կարմիր Աւետարան»: Կազմը նորոգուած է ՌՃԼ. թուին (1684), Բջնի գիւղում: Յիշուում է նաև Քանաքեռի և Աստուածածին եկեղեցու անունը: Գրչութեան արուեստը նշանաւոր չէ: Այս աւետարանին են ուխտ դալիս քաղաքից ու գիւղերից: Աւետարանը երկար ժամանակ սեպհականութիւն էր Գալուստ անունով մի գիւղացու: Նրա տունը մինչև օրս էլ օթեան է համարւում, որտեղ ուխտ են գնում: Այժմ աւետարանը դանւում է եկեղեցում և պահոււմ է առանձին տուփի մէջ:

2) Արծաթէ շրջանակով և ապակէ ակներով մեծագիր կաշեկազմ աւետարան: Սկզբի երեսներում նկարուած են ս. Գրքից և աւետարանի պատկերներ, օրինակ. աշխարհի ստեղծումը, նախածնողները դրախտում, նրանց մեղանշելը, դրախտից արտաքսուիլը. Աբրահամի Իսահակին զոհելը ևլն. Յիսուսի ծնուն-

գը, մկրտութիւնը, ճաճար տարուելը. Մոգերի երկրպագութիւնը, Երուսաղէմ մտնելը, Չարչարանքը, Թաղումը. Յարութիւնը ևլն. Պատկերներն մէջ իշխում են դեղին, կարմիր և կանաչ գոյները, թէ գրչութիւնը և թէ նկարները ցոյց են տալիս ճաշակի և հմտութեան բացակայութիւն, յիշատակարան չունի:

3) Փոքրագիր աւետարան. Սա գրուած է անհամեմատ մաքուր և գեղեցիկ: Գեղեցիկ են նոյնպէս պատկերները: Գրուած է ՌձԼԶ թուին (1687). Գրողն է Տէր Մխիթար անունով մէկը. Այս գեղեցիկ աւետարանը յիշատակ է առել Ղանլիճու եկեղեցուն Բայազետցի Աւետիս Մելքոնեանը:

4) Մագաղաթեայ աւետարան, միջակ դիւքով, գրուած ՌԾԱ թուին (1602). յիշատակարանի մէջ ասուում է.— Ի հայրաբայետութեան Սարգսի և Յովհաննիսի Աղուբբէկի որդւոյ Հասան բէկի—անճաշակ, անարուեստ գործ է:

5) Մեծագիր թղթէ ճաշոց. կաշեկազմ. մաքուր և լաւ գրչի արդիւնք. գրուած 1736 թ. գրողն է Կիրակոս անունով մէկը. ոտացոյն է Սահակը, իւր Գիւլում, Մահաեսի Կիւրեղ եղբայրների յիշատակին. վերջից թուղթ է ընկած. յիշատակարանը թերի է. աճա երկիրն նան երես անկեալ ևլն:

6) Վերին Ղանլիճայում կայ մի Յայտմաւուրք թռչնագիր և ծաղկանկար. սկզբից մի քանի թուղթ պահասում է. դեղնել է և խոնավութիւնից շատ տեղ չի կարելի կարգալ. վերջանում է Յովատարի և Բարադամու պատմութիւնով, որ ըննում է երկէջեան 25 երես: Ստացողն է Գորեցի Ամիրջարի որդի Մահաեսի Ալաղբաբի որդին՝ յիշատակ իւր կողակից Ալումի Սուլթանին:

Բեւեռագիր արձանագրութիւնը.

Պատմական և քանասիրական տեսակէտից աւելի նշանակութիւն ունի Ղանլիճու հնագոյն մի յիշատակարան: Խօսքս բեւեռագիր արձանագրութեան մասին է, որ գտնւում է Ղանլիճու գլխին Բաղալտեան ժայռի վրայ: Արձանագրութիւնը հինգ տողից է բաղկացած և այնպէս լաւ է մնացել, որ կարծես երեկ լինի լիարուած: Բեւեռագետների կարծիքով այս արձանագրութիւնը պատկանում է Ուրարտեան Արգիշտի թագաւորին: Նրա մէջ Արգիշտին պատմում է Էրիախի երկրի և Իրսիճիուցի քաղաքի նուաճումը: Հաւանական է, ասում են բեւեռագետները, որ Էրիախի երկիրը գտնուէր դաշտի վրայ, իսկ Իրտինիունի

քաղաքը այժմեան Ղանլիճու տեղը, որտեղ ըլլի վրայ կան հին շէնքերի մնացորդներ: Այս կէտը ռազմական տեսակէտից շատ նշանաւոր էր՝ ինչպէս որ այժմս է: Այտնեղից երկու ճանապարհ է բացուում. մէկը տանում է դէպի Բարձր Հայոց լեռները՝ այժմեան Կարսի նահանգը, իսկ միւրը, Արփաչայի ձորով՝ անցնում է դէպի Փոքր—Կովկաս, դէպի Կուր գետի հովիտը, այժմեան Ալախքալակի և Ախալքլայի վրայով: Թէև այս ուղին շատ դժուարագնաց է, բայց ընական ճանապարհ է, որ տանում է դէպի Հիւսիսային Կովկաս:

Բնական է, որ Արդիշտու նման աշխարհակալ Թաղաւորի համար Ադէքսանդրապոլի հիւսիսային դռները շատ կը հետաքրքրէին նրան: Արդիշտին տիրելով պատերազմական այս նշանաւոր կէտին, իւր ձեռքում կունենար Փոքր Կովկասի բոլոր անցքերը: Այս տեղից ազատ կերպով նա կարող էր առաջ շարժել իւր զօրքը ինչպէս դէպի Ադստեի հովիտը, այնպէս էլ Արփա—չայի հովիտը: Բայց արդեօք օգտուեց նա այս դռներով, որոնք պարզապէս նրա ձեռքն էին, արդեօք նա իւր զէնքի հետ քաղաքակրթութիւնն էլ մտցրեց հեռաւոր հիւսիսում, Մեծ—Կովկասի բարձրութիւններից այն կողմը՝ յայտնի չէ. նոյնպէս չէ կարելի ասել, թէ նա այդ վտրձերը չարեց: Գուցէ ապագայ հետախուզութիւնները հաստատեն, որ նա հեռու է գնացել:

Ն. Ք. Նիկողոսեան.

Ալեքսանդրապոլ:

ԱԵԽԱՏՈՒՔԻՆՍ ԿԱՊՄԵԼԻՍ ՕԳՏՈՒԷԼ ԵՄ ԲԵՏԵԼԵԱՎ ԱՂԲԻՐԳՆԵՐԻԿ

1) Շիրակ 2. Ալիշանի. 2) Շիրակայ հնութիւններ. — Արէլ Եպիսկոպոսի. 3) Հայոց վանքերը. — Կ. Կոստանեանի. 4) Ուրարտեան արձանագրութիւնը. — Դիկոյսիով. 5) Արիստակէս Լաստիվերտցի. — Պատմ. Հայոց. 6) Եկեղեցական պատմութիւն. — Յուսիկ վարդ. Մովսիսեան. 7) Հայոց պատմութիւն. — Ս. Պալասանեան. 8) Համառօտ տեղագրութիւն մեծին Շիրակայ. — Մելքիսեդէկ քահանայ Գէորգեանի. 9) Պատմութիւն Հայոց. — Ասողիկ. 10) Հոգ. Կառավարութեան արժիւից:

